

UOT:73.

XIX-XX ƏSRİN ƏVVƏLLƏRİNDƏ AZƏRBAYCAN MEMARLIĞI*Verdiyeva Esmira Hüseyn qızı, Məmmədova Aybəniz Əli**Gəncə Dövlət Universiteti**Verdiyefvaesmira@mail.ru*

Xülasə: XIX- XX-əsrlərə aid Bakı planlarında yeni tikintilərin Qalanı get-gedə hər tərəfdən əhatə etdiyi göstərilir. Beləliklə, XIX yüzilliyin axırlarında kapitalist münasibətlərinin inkişafı ilə əlaqədar Bakıda, eləcə də nisbətən az da olsa qeyri şəhərlərimizdə xəstəxanalar, mehmanxanalar, teatrlar, gəlirli yaşayış evləri, zavodlar, fabriklər, ictimai bağlar və başqa tipli memarlıq tikintiləri meydana gəlir.

Bu iş təbiidir ki, çoxlu memar, inşaatçı və qeyri-sənət sahibləri tələb edirdi. Beləliklə, xüsusilə Bakıya müxtəlif yerlərdən mütəxəssislərin axını başlayır. Qeyd etmək lazımdır ki, yaşayış binalarının memarlığının əsas xüsusiyyəti onun məqsəduyğun inşa olunmasıdır.

İstər təbii şərait, istərsə də yerli adətlər və təsərrüfat xüsusiyyətləri bu və ya başqa bölgənin yaşayış binalarının xüsusiyyətlərini müəyyənləşdirir.

Açar sözlər: Arxitektura, plan, tikinti, memar

Key words: Architecture, plan, constriction, archite

Ключевые слова: Архитектура, план, стройка, архитектор

Əgər XIX yüzilliyin əvvəllərindəki Azərbaycanda tikilən binalar hələ keçmiş dövr memarlıq ənənələri ilə sıx surətdə əlaqədar olmuşdusa, Azərbaycanın Rusiyaya birləşdirilməsindən sonra, XX yüzilliyin ortalarına doğru istər yaşayış məntəqələrinin, istərsə də ayrı-ayrı binaların planlaşdırılmasında və tikilişində yeni meyillər özünü göstərməyə başlayır. Bu dövrdə sənayenin, ticarət və sənətkarlığın yüksəlişi şəhərlərin inkişafına xeyli təkan verir. Bakı, Şamaxı, Quba, Gəncə, Şuşa, Şəki şəhərlərinin inkişafında irəliyə doğru böyük addımlar atılır, həmin şəhərlərdə müəyyən inşaat işləri görülür. Bakının memarlıq quruluşu və tarixinə aid bəzi təfəsilat bizə 1806-cı ildə tərtib edilmiş plandan məlum olur. Bu planın İçərişəhərə aid hissəsi demək olar

XVIII yüzillikdə olduğunu təkrar edir. Bu planda yenilik şəhərin qala divarlarından kənara aiddir. Bundan da aydın olur ki, qala divarlarına yaxın sahədə, təxminən indiki Azərneşr binası ətrafında olan evlər "Bayırşəhər" adlandırılmışdır. Bugünkü Rus Dram Teatrı yanındakı bağça ətrafında qruplaşmış ikinci yaşayış evlərinə "Xəlfədam" deyərmişlər. İndiki Nizami muzeyinin yanındakı bağçanın yerində Xan bağı yerləşirmiş. Nəhayət, 1806-cı il planında Qaladankənar sahənin əkin yeri olduğu qeyd edilir. Burada taxıl və hətta zəfəran əkilirdi.

Aparılmış elmi araşdırmalar göstərir ki, 1810-cu ildən başlayaraq, Bakı yeni plan əsasında sürətlə tikilməyə başlayır. Tikinti əsasən şəhərin şimal-şərq hissəsində aparılır. 1845-ci ilin planından göründüyü kimi, tikilən hissə dənizə tərəf genişlənməmişdir.

1855 və 1870-ci illərə aid Bakı planlarında yeni tikintilərin Qalanı get-gedə hər tərəfdən əhatə etdiyi göstərilir. Beləliklə, XIX yüzilliyin axırlarında kapitalist münasibətlərinin inkişafı ilə əlaqədar Bakıda, eləcə də nisbətən az da olsa qeyri şəhərlərimizdə xəstəxanalar, mehmanxanalar, teatrlar, gəlirli yaşayış evləri, zavodlar, fabriklər, ictimai bağlar və başqa tipli memarlıq tikintiləri meydana gəlir.

Bu iş təbiidir ki, çoxlu memar, inşaatçı və qeyri-sənət sahibləri tələb edirdi. Beləliklə, xüsusilə Bakıya müxtəlif yerlərdən mütəxəssislərin axını başlayır. Əcnəbi mütəxəssislərlə birlikdə (İ.V.Qoslavski, İ.K.Ploşko, N.A.Fon der Nonne və b.) bu işdə istedadlı Azərbaycan memarları da fəal iştirak edirdi. Bu dövrdə Bakıda fəaliyyət göstərən yerli memarlarımız

sırasında ilk növbədə Zivərbəy Əhmədbəyov, Qasımbəy Hacıbababəyov, Mirzə Qaffar İsmayilov, Məhəmməd Həsən Hacınskinin adlarını xüsusi qeyd etmək lazımdır. Bakının XIX yüzillikdə bədii memarlıq simasının təşəkkülü və formalaşmasında Zivərbəy Əhmədbəyovun xüsusi əməyi vardı. O, 1873-cü ildə Şamaxıda anadan olub, ali təhsilini Sankt-Peterburqda almış, vətənə qayıtdıqdan sonra bir müddət Bakı quberniya idarəsinin inşaat şöbəsində çalışmışdır. Qeyd etmək lazımdır ki, Zivərbəyin Bakıdakı fəaliyyəti zamanı burada tikilən binaların əksəriyyətində Avropa sənətinin böyük təsiri görünürdü. Çünki Fransada, İtaliyada və Almaniya müxtəlif vaxtlarda, müxtəlif üslublarda tikilən binalar yerli memarlar üçün istifadə mənbəyinə çevrilmişdi. Bu dövr Bakı binalarının memarlıq həllində demək olar ki, yerli ənənələrdən istifadə edilmirdi.

XIX-XX yüzilliyin əvvəllərində Azərbaycanda fəahyyət göstərən, yerli memarlıq ənənələrimizdən səmərəli istifadə edə bilən sənətkarlarımızdan ikisinin adını xüsusi qeyd etmək lazımdır. Onlardan biri Zivərbəy Əhmədbəyov, digəri memar Kərbəlayı Səfixan Qarabağidir. Əgər Zivərbəyin yaradıcılığı əsasən Şirvanda (Bakı, Şamaxı, Göyçay və s.) bağlı idisə, Kərbəlayı Səfi xanın memarlıq fəaliyyəti Qarabağda (Şuşa, Bərdə, Füzuli və s.) keçmişdir.

Şirvan memarlığı ilə yaxından tanış olan Zivərbəy öz layihələrində bunlardan geniş istifadə edirdi. Bu baxımdan onun layihəsi ilə yaradılmış "Səadət" məktəbini (indiki göz xəstəxanası) və eləcə də Zivərbəyin Çəmbərəkənddəki şəxsi yaşayış evini (6-cı park küçəsi, 1) nümunə kimi göstərmək olar. Bunlarda lakonik memarlıq üslubuna malik Abşeron yaşayış binalarının ən gözəl xüsusiyyətləri özünü açıq-aydın büruzə verir.

Millilik, yerli ənənələrə sadiqlik Zivərbəy layihələri əsasında tikilmiş məscidlərdə xüsusilə açıq-aydın görünür. Belə məscidlər arasında Bakının ən gözəgəlimli yerlərindəki Təzə Pir (1905-1914) və indiki Səməd Vurğun küçəsindəki İttifaq (1912-1913) məscidlərini göstərmək olar. Onu da qeyd etmək ki, XX yüzilliyin əvvəllərində Göyçayda və Şamaxıda tikilmiş məscidlərin layihəsi də Zivərbəy tərəfindən verilmişdir. Zivərbəy Azərbaycan incəsənəti və memarlıq tarixində bir ictimai xadim kimi də məşhur olmuşdur. O, 1917-ci ildə mülki mühəndis Ömərbəy Abuyevlə birlikdə "İslam incəsənəti abidələrini sevnələr və qoruyanlar cəmiyyəti"ni yaradır. Qeyd etmək lazımdır ki, sonralar bu cəmiyyət "Müsəlman arxeoloji cəmiyyəti" adı altında fəaliyyətə başlayır. Kərbəlayı Səfixan Qarabaği 1788-ci ildə Təbriz yaxınlığındakı Əhər şəhərində anadan olmuş, 1910-cu ildə Şuşada vəfat etmişdir. Memar ömrünün böyük bir hissəsini Şuşa şəhərində keçirmişdir. Bu dövrdə Şuşada tikilən memarlıq abidələrinin böyük bir qismi də təbiidir ki, bu şəxsin adı ilə bağlıdır.

Kərbəlayı Səfixan Şuşada bədii xüsusiyyətlər kəsb edən çoxlu məscidlər, karvansara, məhəllə bulaqları, hamam binası və s. memarlıq abidələri inşa etmişdir. Bu tikintilər arasında məscidlər əsas yer tutur. Məlumatlara görə Kərbəlayı Səfixan Şuşada ondan artıq müxtəlif formalı və çeşidli məscid tikmişdir.

Bunların içərisində "Aşağı Gövhər Ağa məscidi" (1874-1875), "Yuxarı Gövhər Ağa məscidi" (1883-1884), "Saatlı məscidi" (1883), Çölqala, Mamay, Cülfalar, Hacı Yusif və s. adlı məhəllə məscidlərini göstərmək olar. Qeyd etdiyimiz məscidlər arasında tarixi baxımdan ən qiymətli İbrahim xanın qızı Gövhər Ağanın vəsaiti hesabına 1874-cü ildə tikilmiş qoşa minarəli, xalq arasında "Aşağı Gövhər Ağa" adını almış məsciddir. Ölçüsü 24-64x22-11 m olan bu məscidin baş fasadı xüsusilə diqqəti cəlb edir. Onun bir cüt səkkizbucaqlı daş sütunla bəzədilmiş geniş eyvanlı giriş hissəsi məscidə xüsusi bir gözəllik bəxş edir. Bu məscidin memarlığının başqa məscidlərdən fərqi ondan ibarətdir ki, "Aşağı Gövhər Ağa" məscidinin minarələri baş fasadın sağ və sol tərəflərində deyil, əksinə, arxa fasadın yan tərəflərində ucaldılmışdır. Minarələr öz bədii tərtibatı baxımından da maraqlıdır. Onun gövdəsi bütövlükdə "Allah" sözünün təkrar yazısı ilə bəzənmişdir. Deyildiyinə görə, Kərbəlayı Səfixanın

yaradıcılığı təkcə Şuşa ilə məhdudlaşmayıb. O, Bərdədəki dörd minarəli İmamzadə (1869), Ağdamda Cümə məscidi (1870), Füzuli rayonunda Hacı Ələkbər məscidinin də (1889) müəllifidir.

Bundan əlavə memar Odessa şəhərində "Tatarlar" (1870), Aşqabadda "Qarabağlar" məscidlərini də tikmişdir. Sadaladığımız memarlıq abidələrindən görünür ki, millilik, yerli tikinti ənənələrinə sadıqqalma XIX yüzillikdə əsas etibarilə dini abidələrin yaradılmasında özünə büruzə verirdi. Aydındır ki, belə abidələr sırasına bu dövrdə tikilmiş təkcə məscidlər yox, müxtəlif formalı və bəzəkli türbə, pir və ziyarətgahlar da daxildir.

Onlara Azərbaycanın ən ucqar sərhədlərində-Qazax bölgəsindən tutmuş Astarayaqədər, hər yerdə rast gəlinir. Təbiidir ki, iqlim yerli ənənə, tikinti materialı və başqa şərtlərdən asılı olaraq bu abidələr eyni məqsədlə ucaldılsa da, onları bir-birindən fərqləndirən xüsusiyyətlər də var idi. Məsələn, Şəki-Zaqatala bölgəsinin məscidləri kərpic və çaylaq daşlarından tikildiyindən onların üzərində bədii oyma işləri aparılmırdı. Arabir təsadüf edilən dekorativ bəzəklər əsasən məscidlərin daxilində suvaq kimi istifadə edilən gəc üzərində icra olunurdu. Buna gözəl nümunə Şəkidə Giləhli məhəlləsində yerləşən və onun adını daşıyan 1812-ci il tarixli məscid ola bilər. Bu məscidin daxilində yerləşən gəc bəzəkləri o bölgə üçün nümunəvi xarakter daşıyır. Onun müəllifi Davud Nuxəvidir. Usta Davud burada oyma ilə yanaşı boyadan da geniş istifadə etmişdir. Şəki-Zaqatala bölgəsi məscidlərinin özünəməxsus xüsusiyyətlərindən biri də burada tikilmiş məscidlərin minarələrinin məsciddən xeyli aralı olmasından ibarətdir. Məsciddən aralı tikilmiş tənha minarələr adətən çox hündür olur. Hündürlüyü 40 mə çatan belə minarələrdən biri Balakənd şəhər məscidinin yanındadır. Səkkizguşəli, qırmızı kərpicdən tikilmiş bu minarə müxtəlif formalı həndəsi naxışlarla bəzədilmişdir.

Bakı-Abşeron ərazisindəki dini abidələrin də özünəməxsus xüsusiyyətləri vardır. Onlarda, adətən başqa yerlərdən fərqli olaraq, çoxlu oyma işləri istifadə olunurdu. Bu, həmin ərazidə tikilən məscidlərin, pirlərin və s. tikililərin əsasən çox asan oyuları yerli ağ daşdan (ağlay) tikilməsindən irəli gəlirdi.

Yumşaq daş üzərində ayrı-ayrı məsələlərdə zərif oyulmuş bu abidələrin həndəsi, nəbatı naxışları, müxtəlif məzmunlu kitabələri icrası baxımdan gözəl bir sənət əsərini xatırladır.

Masallı, Lənkəran, Astara bölgəsi məscidlərinin də özünəməxsus xüsusiyyətləri vardır. Buranın coğrafi mövqeyi ilə (subtropik) əlaqədar olaraq tikilən məscidlər konstruksiya nöqtəyindən zəngin yerli yaşayış binalarını xatırladır. Orada da binanın ümumi kompozisiyasındakı aparıcı rol onun dörd yamaclı damının xeyli irəli çıxarılmasıdır. Bir sözlə, dam nəinki binanın üstünü örtür, o həmçinin məscid ətrafına toplaşan dindarları da lazım gələndə çətirtək yağışdan qoruyur. Ümumiyyətlə, islam aləmində məscidin önündəki meydan xüsusi rol oynayır. Çünki əksər hallarda camaat buraya toplaşaraq mühüm məsələləri həll edirlər. Masallı, Lənkəran, Astara bölgəsi məscidlərinin başqa xüsusiyyətlərindən biri də onların dekorativ bəzəklərinin az olmasıdır. Qırmızı kərpicdən tikilmiş bu məscidlərin dekorativ bəzəkləri əsas etibarilə kiçik taxta parçalarının bir-birinə bənd olunması ilə təşkil olunmuş şəbəkələrdən ibarətdir. Əsasən fasadın böyük tağvari pəncərələrini örtən, çox hallarda rəngarəng şüşələrlə bəzənmiş bu şəbəkələr məscidin zənginləşməsində müəyyən rol oynayır.

XIX əsrin sonu və XX yüzilliyin əvvəllərində Azərbaycanda, xüsusilə Bakı şəhərində "sosial sifarişlər"lə əlaqədar çoxlu monumental mülki binaların inşasına başlanılır. Bu binaların tikintisində "Avropa mədəniyyətinə" güclü meyil göstərilərsə də, icrası baxımından onlar nümunəvi xarakter kəsb edirlər. Belə tikintilər sırasına

1908-1913-cü illərdə yaradılmış "İslamiyyə" binasını (indici burada Azərbaycan EAnın Rəyasət Heyəti yerləşir, memarı İ.K.Ploşka), 1896-cı ilə aid Qadın müsəlman professional məktəbini (indiki Azərbaycan EA Əlyazmaları İnstitutu, memarı İ.V.Qoslovski), 1893-1902-ci

illərə aid neft sənayeçisi H.Z.Tağıyevin sarayını (hazırda Azərbaycan EA Tarix Muzeyinin binası, memarı İ.V.Qoslovski) və başqalarını aid etmək olar.

Bu memarlıq abidələrinin hər birinin çox maraqlı tarixi vardır. Məsələn, "İslamiyyə" binasını götürək. Məlumatlara görə, bu gözəl binanı Bakı milyonçusu

Ağa Musa Nağıyev öz oğlu Ağa İsmayılın xatirəsini əbədləşdirmək məqsədilə 400000 qızıl pula tikdirmişdir. 1918-ci ildə bu binada Azərbaycan Demokratik Respublikası parlamentinin ilk iclası keçirilmişdir. Hazırda Azərbaycan Elmlər Akademiyası Rəyasət Heyətinin iqamətgahıdır. Şəhərin ən görkəmli yerlərindən birində İstiqlaliyyət küçəsində tikilmiş bu gözəl memarlıq əsəri müasir şəhərin görünüşündə böyük rol oynayır. Binanın bədii obrazında Venesiya qotik üslubunda və milli memarlığımızı təmsil edən oxvari tağlar harmonik surətdə birləşir. Memarın məhz belə bir yaradıcılıq üslubu İçərişəhərin qala divarlarına qonşu olan "İsmailiyyə" binasının Bakının tarixi mənzərəsinə asanlıqla daxil edilməsinə imkan vermişdir.

Bu monumental memarlıq abidəsinin dekorativ bəzəkləri də diqqəti cəlb edir. Onun bədii tərtibatında böyük ustalıqla rəngarəng kaşı, müxtəlif məsamələrdə işlənmiş süjetli və ornamental qabartmalardan da istifadə olunmuşdur. Bu dövrdə incəsənətimizin bütün sahələrində olduğu kimi, uzaq keçmişimizdən gələn yerli memarlıq inşaat texnikası ənənələri daha çox ucqarlarda xalq ustaları tərəfindən tikilən yaşayış binalarında özünü göstərirdi. Qeyd etmək lazımdır ki, yaşayış binalarının memarlığının əsas xüsusiyyəti onun məqsədəuyğun inşa olunmasıdır.

İstər təbii şərait, istərsə də yerli adətlər və təsərrüfat xüsusiyyətləri bu və ya başqa bölgənin yaşayış binalarının xüsusiyyətlərini müəyyənləşdirir.

Abşeron, Naxçıvan, Ordubad, Gəncə, Qazax, Ağdaş, Şəki, Zaqatala, Quba və Lənkəran zonalarının yaşayış binaları bir-birinə oxşamaqla bərabər, eyni zamanda onların hər biri özünəməxsus cəhətlərlə fərqlənir.

Sadaladığımız bölgələrdə feodal xarakter daşıyan həyat tərzinin təsirinə baxmayaraq, xalq yaradıcılığının tükənməz mənbəyi yüksək qiymətə layiq yaşayış binaları nümunələri yarada bilmişdir. Azərbaycanın yaşayış binalarının gözəl xüsusiyyətlərindən biri də onun xalq yaradıcılığının demək olar ki, bütün növləri ilə sıx əlaqədə olmasıdır. Taxtadan oyma naxışlı dekorativ tağbəndlər, müxtəlif rəngli şüşələrlə örtülmüş və zərif işlənmiş şəkəklər, zəngin bəzəkli balkonlar, sütunlar, bir sıra başqa memarlıq formalarının yaradılması və tətbiq edilməsi yaşayış binalarına bədii cəhətdən təqdirəlayiq bir görkəm verirdi. Bu baxımdan Şuşadakı Mehmandarovun, Əsədbəyin, Natəvanın evlərini, Şəkidəki Şəkixanovların, Hacı Mustafanın yaşayış binalarını, Lahıcdakı Hacı Xanəhmədin evini, Qubada Xaçmaz küçəsində yerləşən yaşayış binasını və başqalarını nümunə göstərmək olar.

Ədəbiyyat

1. "Azərbaycan incəsənəti"(uşaqlar üçün ensiklopedik məlumat kitabı), I cild, Bakı-2010
2. Ayna uşaq ensiklopediyası (İncəsənət bəşəriyyətin misilsiz sərvətidir) Bakı 2004, 94 səh.
3. Hüseynov İ, Əfəndiyeva N. Qədim dünya mədəniyyəti Bakı 2009 -427

АЗЕРБАЙДЖАНСКАЯ АРХИТЕКТУРА XIX-XX ВЕКА***Вердиева Есмира Гусейн кызы, Мамедова Айбениз Али кызы******Резюме***

Если постройки, построенные в Азербайджане до начала XIX века, еще были тесно связаны с архитектурными традициями прошлого периода, то после присоединение Азербайджана к России, к середине XX века, в планировке стали проявляться новые тенденции и строительство жилых массивов и индивидуальных зданий. В этот период подъем промышленности, торговли и ремесел дал большой толчок развитию городов. Большие шаги предпринимаются в развитии города Баку, Шамахи, Губы, Гянджи, Шуши, Шеки, в этих городах ведутся отдельные строительные работы. Некоторые подробности архитектурного устройства и истории Баку известны нам по плану, составленному в 1806 году. Можно сказать, что часть этого плана принадлежит Ичеришехеру.

AZERBAIJANI ARCHITECTURE AT THE BEGINNING OF THE XIX XX CENTURIES***Verdieva Esmira Huseyn, Mammadova Aybeniz Ali******Summary***

If the buildings built in Azerbaijan until the beginning of the XIX century were still closely related to the architectural traditions of the past period, after the annexation of Azerbaijan to Russia, towards the middle of the XX century, new trends began to appear in the planning and constructions of residential areas and individual buildings. During this period, the rise of industry, trade and crafts gave a great impetus to the development of cities. Big steps forward are being taken in the development of Baku, Shamakhi, Guba, Ganja, Shusha, Sheki cities, certain construction works are being carried out in those cities. Some details of the architectural structure and history of Baku are known to us from the plan drawn up in 1806. It can be said that the part of this plan belongs to Icherisheher.

Rəyçi: Elnara Rəsulova***Təsviri incəsənət kafedrasının 24 may 2024-cü il tarixli iclasın 07 sayılı protokolu******Daxil olma tarixi 24 may 2024-cü il***